

ترجمه ها و تحقیقات رباعیات عمر خیام بزبان فارسی وزبانهای دیگر

دکتر : بایش جبار زیارة

پیشگفتار

یکی از ملت هایی که به دلیل پیوندهای عمیق فرهنگی و ادبی به رباعیات خیام توجه ویژه ای نشان داد، عرب زبانان بودند: آنها کوشیدند در آغاز به کمک ترجمه ی رباعیات انگلیسی فیتز جرالدها با خیام واندیشه ی او آشنا شوند اما پس از مدتی برخی از ادبیات ومنتقدان به این باور رسیدند که برای آشنایی با زبان فارسی ترجمه هایی از زبان اصلی رباعیات بهره جست. از همین رو برخی از ادبیات پس از بازبان فارسی ترجمه هایی از زبان اصلی رباعیات به زبان عربی به مخاطبان ارائه دادند. به دلیل اهمیت این گونه ترجمه ها و تاثیر آن ها بر ادبیات و جامعه ی عربی ضروری بود که چگونگی این ترجمه ها و تعداد آن ها بررسی شود ودر پژوهی فراگیر به نقد و تحلیلی ترجمه های رباعیات خیام به زبان عربی پرداخته شود و با این کارکامی مؤثر در پیش برد ادبیات تطبیقی میان ادبیات فارسی و عربی برداشته شود. پس از ترجمه های رباعیات خیام ، بزبانهای غربی ، مخصوصا ترجمه فیتزجرالد انگلیسی، آن ترجمه ها به دست ادبای عربی و ترکی و اهل هند که بر زبانهای غربی اطلاع داشتند ، رسیده بود. و بین آنها متداول شد. مخصوصا رباعیاتی که به لذت بردن. اهمیت عمر ، و می خوردن تشویق میکند.

ترجمه ها و تحقیقات رباعیات عمر خیام بزبان فارسی و زبانهای دیگر

شمار رباعیاتی که به تحقیق از حکیم عمر خیام باشد اندک است. محمد علی فروعی و دکتر قاسم غنی ۶۶ رباعی را که در کتابهای تا سده هشتم هجری دیده به احتمال بسیار قوی از خیام می دانند^(۱) صادق هدایت ۱۴۳ رباعی را از انبوه رباعیات منسوب به خیام برگزیده است^(۲) علی داشتی ۷۶ رباعی رابه احتمال قوی از خیام می داند.^(۳)

«آنچه که اجمالا اشاره شد نشان میدهد که نفوذ فکر، آهنگ دلفریب، نظر مو شکاف، وسعت قریحه، زیبایی بیان، صحت منطق، سرشاری تشبیهات ساده بی حشو و زوائد و مخصوصا فلسفه و طرز فکر خیام که به آهنگهای گوناگون گویاست و با روح هر کس حرف میزند در میان فلاسفه و شعرای خیلی کمیاب مقام ارجمند و جدا گانه ای برای او احراز میکند. رباعی کوچکترین وزن شاعری است که انعکاس فکر شاعر را با معنی تمام برساند.»^(۴)

خیام در شعر پیروی از هیچکس نمیکند. زبان ساده او بهمه اسرار صنعت خود ش کاملا آگاه است و با کمال ایجاز، به بهترین طرزی شرح میدهد^(۵)

درباره رباعیات خیام تحقیقات فراوانی بزبان فارسی و زبانهای دیگر صورت گرفته است. استقبال بی نظیری که از خیام و افکار او در جهان شده باعث گردیده است که این رباعیات بسیاری از زبانها ترجمه شود و بسی از این ترجمه ها با تحقیقاتی درباره احوال و آثار و افکار خیام همراه باشد.^(۶)

خیام اشعاری پارسى و نازى و کتابهای بدین دو زبان دارد. از آثار علمی او پیش از این در فصل علوم عقلی سخن گفته ایم و هنگام تحقیق در نثر فارسی این دوره، نامی از کتب منشور فارسی او هم بیان خواهد آمد.^(۷)

خیام را رباعیات بسیار مشهوری نیز هست که بغالب زبانهای زنده دنیا ترجمه و درباره آنها تحقیق و تتبع شده است. و خیام آنها را غالبا بدنبال تفکرات فلسفی خود سروده و قصد او از ساختن آنها شاعری و بسلك شعرا در آمدن نبوده است و بهمین سبب وی نداشته و بنام حکیم و فلیسوف شاخته میشد است. چنانکه بر طبق تحقیقات آقای دشتی، غالب رباعیاتی که فعلا با و نسبت میدهند از وی نیست و اغلب آنها رباعیاتی است که پس از خیام بسبک او سروده اند و بنام وی شهرت یافته است.^(۸)

شاعر و نویسنده معروف انگلیسی (فیتز جerald) که سال ۱۸۰۹ م متولد ، در سال ۱۹۸۳ م فوت کرد. در سال ۱۸۵۶ بیش از هفتاد رباعی ترجمه کرد. ولی از لحاظ الفاظ و اصل فارسی رباعیات دور شد. این ترجمه در سراسر اروپا و امریکا منتشر شد. و نام فیتز جerald از طریق آن شهرت یافت. که بخيام غربی نامیده شد. و از ادبای اروپا که فلسفه خيام بحث کردند. (۹)

از ادبای عربی که اول آنها ست، جهل رباعی را از زبان انگلیسی ترجمه کرده شاعر لبنانی معروف ، ودیع البستانی بود ، این ترجمه ، قدیمترین ترجمه های رباعیات بعربست. که سال ۱۹۱۲ آن چاپ شد (۱۰)

اولین ادبای عراق که رباعیات را ترجمه کردند. او استاد و شاعر (السيد محمد الهاشمی) که ترجمهء اوست به اصل رباعیات و روانی آن نزدیک شد. و بعد از الهاشمی ، احمد صافی نجفی شاعر بزرگ عراق است. که به بهترین ترجمه های رباعیات بعربی از اصل فارسامده است. ادیب عراقی احمد حامد الصراف در خصوص ترجمهء احمد صافی نجفی گفت ترجمه احمد صافی ، بهترین ترجمه های رباعیات است. چونکه نجفی به علوم زبان عربی خیلی اطلاع است. و شاید عمر خيام رباعیاتش را بعربی نتواند اگر خواسته مانند نجفی آنها را ترجمه میکند. (۱۱)

خيام در تاریخ ادبیات فارسی به عنوان شاعری که به مرتبه شاعران بزرگی چون فردوس، حافظ سعدی و جلال الدین رومی و دیگران برسد مورد توجه نبود. ولی در عصر معاصر وضعیت تغییر کرد، هنگامی که فیتز جerald : شاعر انگلیسی در دهه پنجم قرن ۱۹ ، رباعیات خيام را ترجمه و منتشر کرد، تعجب خاور شناسان را برانگیخت . عمر خيام که به عنوان شاعر و ادیب باز جانب خاور شناسان و حتی هموطنانش مورد بی مهری واقع شده بود ناگهان به خاطر ترجمه رباعیاتش، به اوج منزلت و شهرت در ادبیات جهانی می رسد. شاید اولین کسی که نگاهی عمیق، دقیق و تطبیقی به این ترجمه ها انداخت، پرفسور زوکفسکی: خاورشناسی روسی بود که مقاله ای در سال ۱۸۹۸ م. به عنوان (رباعیات سرگردان خيام) در یاد نامه پرفسور بارون وروزن منتشر کرد (۱۲)

دکتر یوسف حسین بکار در کتاب ارزشمندش (الترجمات العربية لرباعیات الخیام) تا سال ۱۹۸۷م تعداد ۵۶ ترجمه از رباعیات خیام را ذکر کرده که چنین تقسیم شده است.

تعداد ترجمه های منظوم ۳۳ ترجمه - ترجمه های منثور ۱۶ ترجمه این آمار نشان می دهد که ترجمه رباعیات تا چه مقدار می تواند در ادبیات معاصر عربی مؤثر باشد، این تاثیر تا بدانجاست که دکتر محمد جمال الدین می گوید (این ترجمه ها منجر به وجود آمدن پدیده ادبی بی نظری با ابعاد مختلف شد که می توان آن را به پدیده خیامی ادبیات معاصر عربی نامید^(۱۳)).

شهرت خیام در ایران

درباره شهرت عمر خیام به عنوان شاعر در ایران، بعضی از نویسندگان صد سال گذشته برآنند که ما خیام را چنانکه باید می شناختیم و ترجمانی فترزجالد چیز قابلی بر آن نیفزوده است.

در پژوهشهای ادبی سه تن از معاریف ادب ایران محمد قزوینی، محمد علی فروغی، قاسم غنی، (همچنین صادق هدایت) شماره رباعیات اصیل خیام که از منابع موثق کرد آوری کرده اند نزدیک به سصت است.

(توجه این پژوهندگان به عمر خیام پس از روزگاری است که فترزجالد مجذوب شاعر حکیم ایرانی شده وزوکوفسکی خاورشناس روس و فرید ریش روزن آلمانی و آرتو کریستینس دنمارکی در این راه گام برداشته بودند)

قدیمی ترین نسخه چاپی رباعیات خیام بزبان فارسی، نسخه ایست که کسی بنام بشار تعلق در ۶۴ صفحه در کلکته بسال ۱۸۳۶ میلادی مطابق با ۱۲۵۲ هجری قمری بچاپ رسانیده است. (۱۴) نخستین نسخه چاپی رباعیات خیام در ایران از سال ۱۲۷۲ قمری یعنی چند سال پیش سال پیش از چاپ ترجمه انگلیسی فیتزجرالد است. بدیهی است که نسخه های چاپی فارسی رباعیات در آن زمانها بدست مردم نمی رسید وحتی خواص هم بندرت از آن اطلاع می یافتند.

نسخه های فارسی چاپ ایران که بدست مردم رسیده باشد متعلق بزمانهای نزدیکتر به ما یعنی صد سال اخیر است که شهرت ترجمه فیتزجرالد و دیگران به اهل ادب ایران رسیده بود. (۱۵)

رباعیات منسوب به عمر خیام

رباعیاتی را که براستی از خیام است تشخیص دهند و در این زمینه از اروپائیان کسانی که بیشتر کار کرده اند. واز آنها والانتن زوکوفسکی خاورشناس روسی و فریدریخ دانشمند آلمانی و از کریستن سن محقق دانمارکی است. و طرق اختیاری ایشان یکی اینست که رباعیاتی که از دیگران است. و در دواوین و مجموعه های بیابند وار مجموعه خیام بیرون کنند. دیگر اینکه رباعیاتی را که نام خیام در آنها هست مورد تحقیق قرار دهند. دیگر اینکه نسخه های کهنه. از مجموعه رباعیات خیام را در نظر گرفته آنچه را در نسخه های معتبر بیشتر مکرر شده اختیار کنند. (۱۶)

خیام رباعیات را تنها نظم نکرده بود. نیز شعری را بزبان عربی نوشت. و بیشتر از مؤلفات خویش هم بعربی نوشته بود. (۱۷)

ارتور کریستن سن؛ محقق دانمارکی از دیگر خاور شناسانی است که با دید نقادانه به رباعیات خیام نگریسته و می گوید: خیام کاری را آغاز کرده ورشته ای را به دست داده و دیگران آن را بسط و توسعه داده اند، از سیر در رباعیات سرگردان یعنی رباعیاتی که نه خیام نسبت داده اند ولی در دیوان سایرین دیده شده است. می توان این نتیجه را گرفت که رباعیات صوفیانه و رباعیاتی که جنبه تغزل عاشقانه دارد اضافه شده است (۱۸).

آثار خیام نیشابوری

خیام یکی از بزرگترین دانشمندان و شاعران ایران است که در سده پنجم هجری در دوران پادشاهان سلجوقی میزیسته است. (۱۹) درباره خیام نیشابوری واحوال و آثار او پیش از این چند بار هرچا بمناسبتی سخن گفته ایم (۲۰)

از جمله آثار او اینها است : نروزنامه - این کتاب بنثر بسیار ساده و شیوایی نوشته شده است ، در بیان اسباب پیدایش جشن نوروز و کشف حقیقت آن ، و اینکه کدامیک از شاهان واضع آن بود ، و آیین آن جشن و آداب پادشاهان ساسانی درین باب ، و امثال مطالب.

کلیات: یا رسالهء وجودیه یا رساله در کلیات وجود ، که ظاهرا « روضة القلوب » هم نام دارد. خیام آنرا برای فخر الملك وزیر نوشته و در آغاز آن گفته است.

« چنین گوید ابو الفتح عمر بن ابراهیم الخیام که چون مرا سعادت خدمت صاحب عادل فخر الملک میسر گشت و قربت و اختصاص داد بعالی مجلس خویش، و این بزرگوار بهر وقت از من یاد گاری خواستی در علم کلیات ، پس این جزو بر مثال رسالتی از بهر در خواست او املاء کرده شد ، تا اهل علم و حکمت انصاف بدهند که این مختصر مفید تر از مجلد است ، ایزد تعالی مقصود حاصل گرداند» (۲۱)

ترجمهء خطبة الغراء : اصل این خطبه از ابن سیناست، در توحید باری تعالی ، که از آن نسخ متعددی در کتابخانههای ایران و دیگر کشورها موجود است (۲۲)

ترجمه هایی از رباعیات خیام در ادبیات معاصر عربی

انچه در بی می اید بررس و تحلیل ترجمه هایی از (رباعیات خیام) و برتو آن در ادبیات عربی است . در این مقاله به اختصار سعی شده تا تاثیر جهان شمول این شاعر ممتاز و گرانقدر پارسی گوی در نیای ادب بویژه ادبیات معاصر عربی تبیین و تحلیل شود . چون شعرا و ادبای عرب زبان در ابتدا به وسیله ترجمه انگلیسی این رباعیات با آن آشنا شدن. به ناچار نویسنده محترم در این نوشتار، قبل از بررسی موضوع مورد بحث با نگاهی گذرا به

اولین مترجمان این شامکار ادبی وبازتاب آن در محافل ادبی مغرب زمین واکنش باختریان و نقادان نسبت بدان، ترجمه های منظوم و منثور رباعیات خیام را در حد ممکن باهم تطبیق داده و برای آشنایی خوانندگان گرامی نمونه هایی از این ترجمه های رانیز ارائه کرده است (۲۳)

خیام در تاریخ ادبیات فارسی به عنوان شاعری که به مرتبه شاعران بزرگی چون فردوس، حافظ سعدی و جلال الدین رومی و دیگران برسد مورد توجه نبود. ولی در عصر معاصر وضعیت تغییر کرد، هنگامی که فیتزجرالد: شاعر انگلیسی در دهه پنجم قرن ۱۹، رباعیات خیام را ترجمه و منتشر کرد، تعجب خاور شناسان را برانگیخت. عمر خیام که به عنوان شاعر و ادیب باز جانب خاور شناسان و حتی هموطنانش مورد بی مهری واقع شده بود ناگهان به خاطر ترجمه رباعیاتش، به اوج منزلت و شهرت در ادبیات جهانی می رسد. شاید اولین کسی که نگاهی عمیق، دقیق و تطبیقی به این ترجمه ها انداخت، پرفسور زوکفسکی: خاورشناسی روسی بود که مقاله ای در سال ۱۸۹۸ م. به عنوان (رباعیات سرگردان خیام) در یاد نامه پرفسور بارون وروزن منتشر کرد.

ارتور کریستن سن؛ محقق دنمارکی از دیگر خاور شناسانی است که با دید نقادانه به رباعیات خیام نگریسته و می گوید: خیام کاری را آغاز کرده ورشته ای را به دست داده و دیگران آن را بسط و توسعه داده اند، از سیر در رباعیات سرگردان یعنی رباعیاتی که نه خیام نسبت داده اند ولی در دیوان سایرین دیده شده است. می توان این نتیجه را گرفت که رباعیات صوفیانه و رباعیاتی که جنبه تغزل عاشقانه دارد اضافه شده است (۲۴).

نمونه ای از رباعیات عمر خیام است:-

دل سر حیات اگر کماهی دانست

در مرگ هم اسرار آلهی دانست

ایمروز که باخودی ندانستی هیچ

فردا که زخود روی چه خواهی دانست (۲۵)

بر کوزه گری بریر کردم گذری

از خاک همی نموده هر دم هنری

من دیدم -اگر ندید هر بی بصری

خاک پدرم در کف هر کوزه گری (۲۶)

از آب و کلم سرشته من چه کم

وین بشم مرا تو رشته من چه کنم

هر نیک ویدی که از من آید بوجود

تویر سر من نوشته من چه کنم (۲۷)

یا رب خردم درخور اسباب تونیست

واندیشهء من بجز مناجات تونیست

من ذات ترا بواجبی کی دانم

دانندهٔ ذات تو بجز ذات تونیست (۲۸)

قومی متفکر ند در مذهب ودین

جمعی متحیرند در شك وبقین

ناگاه منادیء درآید زکمین

کای بیخبران راه نه آنست ونه این (۲۹)

سر دفتر عالم معانی عشق است

سر بیت قصیدهٔ جوانی عشق است

ای آنکه خبر نداری ازعالم عشق

این نکته بدان که زندگانی عشق است (۳۰)

نتیجه گیری

شکل رباعیات پراکنده مانند اصل فارسی آن به عربی ترجمه کرده و مانند رباعیات فارسی هیچ پیوند موضوعی میان این رباعیات یافت نمی شود. ولی ترجمه ی او متناسب با ذوق عربی بود. را می سخت در بی آن بود که ترجمه ی رباعیات او همانند دیگر اشعارش در سیر شعر عربی و هماهنگ با ساختار و خیال پردازی شعر عربی و سرشار از احساس باشد. شك نیست که از میان شعرای ایران یکی نیست که شهرت او به اندازه شاعری عمر خیام جهانگیر باشد. یعنی سخنان او را به غالب زبانهای زنده ترجمه رباعیات خیام کرده باشند، به هر کشوری نام او رسیده باشد و در بعضی از ممالک بهر شهرک و دهکده ای هم بروید ببینید کسانی که ترجمه از رباعیات خیام خوانده باشد. بدیهی است که این عالمگیر را شاعری عمر خیام ترجمه کشوری خارجی رباعیات او منتشر کرد. یعنی که این ترجمه باعث شناخته شدن خیام به عنوان یکی از گویندگان بزرگ عالم و ترجمه رباعیات او به سایر السنه کردید.

ABSTRACT

The translations of Rubayat Omer Al-Khayam in the 19th century had an obvious impact on the European and international culture. Their impact went beyond the cultural life to the general social life; they also moved from the English language to other languages in an unprecedented way. Omer Al-Khayam gained a great fame making the translator of his poetry one of the first class English writers and translators.

The first translation of Rubayat Al-Khayam was carried out in England in the 19th century, i.e. , in the Victorian Age by Edward Fitzgerald 1869. The translation was so wonderful that it gained a great fame and shed lights and raised interest in the Eastern literature and thought. Fitzgerald was a gifted poet; he succeeded in reflecting the charming atmospheres of the East with its mysticism, religion with a touch of sad pessimism. This led to a great interest in the East's literature and religion, i.e., "Orientalism " .

The poem is translated into Arabic various times; the best translation may be the one carried out by Ahmed Al-Safi Al-Najafi . The fame acquired by Omer Al-Khayma in our present era is attributed to the translation of his Rubayat which touch upon different issues

هامش

۱- محمد علي فروغي وقاسم غنى رباعيات حكيم خيام نيشابورى، تهران شركت سهام چاپ رنگين،

۱۳۲۱ هـ ص ۸۷

۲ - صادق هدايت، ترانه هاى خيام، تهران، جاب چهارم، ۱۳۵۳هـ، ص ۱۱۲

۳ - على دشتى ادمى باخيام ، چاپ، امير كبير، تهران، ۱۳۴۵هـ، ص ۱۸

۴ - صادق هدايت، ترانه هاى خيام، تهران، جاب چهارم، ۱۳۵۳هـ، ص ۵۳

۵ - صادق هدايت، ترانه هاى خيام، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۵۳هـ، ص ۵۴

۶ - دكتور ذبيح الله صفا، تاريخ ادبيات در ايران ، جلد دوم، چاپ سوم تهران ۱۳۳۹هـ ص ۵۲۸

۷- همان ماخذ ص ۵۲۸

۸ - لغت نامه دهخدا، حرف ع، ص ۳۳۸

۹ - از كتاب: كشف اللثام عن رباعيات الخيام ، ص ۹۱

۱۰ - كشف اللثام عن رباعيات الخيام، ص ۹۵

۱۱- عمر الخيام ، ص ۴۰- ۴۵

۱۲- نگاهى به عمر خيام، فضل الله رضا، تهران ۲۰۰۰م ، ص ۱۰۲

۱۳ - جمال الدين، محمد سعيد، دراسات تطبيقية في الادبين العربي والفارسي دار الثابت

للنشر والتوزيع، ص ۱۶۶.

- ۱۴ - فضل الله رضا، نگاهی به عمر خیام ، تهران: کویر ، ۱۳۷۹ هـ ، ص ۱۲
- ۱۵ - همان ماخذ ، ص ۱۲- ۱۳
- ۱۶ - رباعیات حکیم نیشابوری: محمد علی فروغی ، ۱۳۲۱ هـ تهران، ص ۴۴
- ۱۷ - ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات ایران، جلد ۲ ص ۵۲۳
- ۱۸ - نگاهی به عمر خیام، فضل الله رضا، تهران ۲۰۰۰ م ص ۶۱
- ۱۹- رباعیات نادره ایام زمان، محمد زمان فراست ، تهران ۱۳۷۷ هـ ، ص ۱
- ۲۰ ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، از میانه قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم هجری، چاپ سوم
تهران ۱۳۳۹ هـ ص ۹۱۵
- ۲۱- همان ماخذ ص ۹۱۶
- ۲۲- همان ماخذ ، ص ۹۱۶
- ۲۳ - عبد الحفیظ، محمد حسن، رباعیات الخیام، ص ۲۳۹.
- ۲۴ - همان ماخذ ص ۲۴۱
- ۲۵ - عمر الخیام، دراسة وتصنیف حکمت توماش، بغداد، ۱۹۶۱ م ص ۲۱۷
- ۲۶ - احمد الواسانی ، تعلم اللغة الفارسیة ، بیروت ۲۰۰۱ ص ۲۲۰
- ۲۷ - عمر الخیام، دراسة وتصنیف حکمت توماش، بغداد، ۱۹۶۱ م ص ۲۱۸
- ۲۸ - عمر الخیام، دراسة وتصنیف حکمت توماش، بغداد، ۱۹۶۱ م ص ۲۷
- ۲۹ - همان ماخذ، ص ۲۱۶

منابع

- ۱- احمد الواسانی ، تعلم اللغة الفارسية ، بيروت ۲۰۰۱
- ۲- دکتر ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران ، جلد دوم، چاپ سوم تهران ۱۳۳۹ هـ
- ۳- جمال الدین، محمد سعید، دراسات تطبیقیة فی الادبیین العربی والفرسی دار الثابت للنشر والتوزیع
- ۴- رباعیات نادره ایام زمان، محمد زمان فراست ، تهران ۱۳۷۷ هـ
- ۵- صادق هدایت، ترانه های خیام، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۵۳ هـ
- ۶- حکمت توماش ، عمر الخیام، دراسة وتصنیف، بغداد، ۱۹۶۱ م
- ۷- فضل الله رضا، نگاهی به عمر خیام ، تهران: کویر ، ۱۳۷۹ هـ
- ۸- محمد علی فروغی ، رباعیات حکیم نیشابوری: شرکت سهام جاب رنگین ، ۱۳۲۱ هـ تهران
- ۹- محمد زمان فراست رباعیات نادره ایام زمان ، ، تهران ۱۳۷۷ هـ
- ۱۰- لغت نامه ،دهخدا حرف عین